

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У НАУЦІ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Розглядаються питання системного підходу в дослідженні об'єктів науки цивільного процесуального права з точки зору їх структурного аналізу та виділяються його загальні особливості.

Ключові слова: система, системний підхід, метод, аналіз, елементи, структура.

Постановка проблеми. Сучасна методологія науки цивільного процесуального права знаходиться лише на етапі свого формування та розвитку. Цілеспрямований та свідомий характер науково-пізнавальної діяльності, спрямованої на досягнення будь-якого нового результату, удосконалення та доповнення вже існуючого, супроводжується використанням накопиченого досвіду, знань і використанням методів наукового пізнання. Цивільне процесуальне право, як фундаментальна наука, повинна мати власні наукові розробки стосовно методології, як в цілому, так і стосовно окремих методів дослідження. Питання методології в науці цивільного процесуального права ще чекають свого фундаментального дослідження. Будь-які науково-теоретичні дослідження, які здійснюються на рівні дисертацій, монографій, підручників, публікацій повинні містити методологічні аспекти досліджуваної проблеми, містити перелік використаних методів (підходів) наукового пізнання, розкриття їх змісту та напрямків використання, отримані за їх допомогою результати. На жаль, навіть у підручниках з цивільного процесу (цивільного процесуального права) питання про методи науки або викладають в загальній формі, або про них не згадується взагалі.

У сучасних наукових дослідженнях використовується різні методи (підходи). Розширення і ускладнення предмета науки цивільного процесуального права зумовлює необхідність використання цілої сукупності методів дослідження, серед яких важливе місце посідає системний метод (або системний підхід). Для науки цивільного процесуального права він став популярним завдяки його застосуванню при дослідженні майже всіх правових явищ і процесів. При цьому його роль зводиться лише до структурного (елементного) способу дослідження, що не дає можливості повністю розкрити сутність досліджуваного об'єкта. Системний підхід (або метод) має значні потенціальні можливості, які дозволяють розкрити багатofункціональні властивості явищ, процесів, а також виявити їх залежність від структури домінуючих в суспільстві цінностей.

Особливий інтерес до системного підходу зумовлюється необхідністю формування нових підходів у розумінні сутності цивільного процесуального права, визначення структури його предмета, ролі правосуддя в цивільних справах, системи сучасних завдань цивільного судочинства, структури процесуальних процедур тощо. Все це дає підстави вважати актуальним будь-які дослідження питань методів науки цивільного процесуального права і системного підходу зокрема.

Ступінь наукової розробки проблеми. Наука цивільного процесуального права за останні десятиліття збагачується новими науковими дослідженнями. Захищаються дисертації, публікуються підручники з цивільного процесу, монографії, статті де поряд із традиційними проблемами цивільного процесуального права, піднімаються питання так званого методологічного напрямку, пов'язаних з дослідженням системи методів пізнання, особливості застосування окремих методів науки. У цьому напрямку робляться перші початкові спроби, свідченням яких є видання у 2010 році монографії російського процесуаліста Малешіна Д.Я. присвяченій питанням методології цивільного процесуального права [9], у якій розглянуто загальні питання методології, дано поняття методу, охарактеризовано конкретні методи наукового дослідження. На Україні таких системних досліджень не проводилося. Переважно в нашій науці використовуються досягнення представників наук філософії права, соціології, теорії права, серед яких можна назвати таких вчених, як С.С. Алексєєва, М.І. Брагінського, В.В. Вітрянського, Д.О. Керімова, А.А. Козловського, М.І. Козюбру, В.В. Лазарева, М.М. Марченко, О.М. Новікова, Д.О. Новікова, П.М. Рабіновича, О.Ф. Скакун, В.М. Сирих, М.М. Тарасова та інших, які внесли вагомий внесок в розвиток теорії методології юридичної науки.

Серед процесуалістів можна назвати Н.І. Авдеєнко, М.М. Зубовича, В.В. Комарова, Д.Я. Малешіна, І.Р. Медведєва, І.В. Решетнікову, Т.В. Сахнову, М.Х. Хутиз, Н.А. Чечіну, Д.М. Чечот, О.В. Ціхотського та інших. В працях назва-

них вчених розглянуто лише окремі питання методології, розкрито зміст окремих методів.

Загалом, можна констатувати, що методологічні проблеми науки цивільного процесуального права розроблені достатньо слабо. Це в свою чергу вимагає активізації наукових досліджень питань поняття методології, систематизації методів дослідження, розкриття змісту окремих методів науки.

Метою статті – аналіз теоретичних основ системного підходу та його застосування в науці цивільного процесуального права.

Виклад основного матеріалу. Системний підхід у дослідженні та вивченні правових явищ, процесів та інших питань, що становлять предмет науки цивільного процесуального права є однією з важливих методологічних основ дослідження в результаті застосування якого формуються нові теоретичні напрямки і досягаються достовірні наукові та прикладні результати. Методологія науки достатньо давно використовує системний підхід без якого сама методологія існувати не може. Його застосування у процесі пізнавальної діяльності розширює межі такої діяльності, оскільки будучи універсальним інструментом наукового пізнання дає можливість зорієнтуватися на пошук тих механізмів які забезпечують цілісність об'єкта, а також систематизувати його внутрішні зв'язки. Такий підхід дозволяє вивчити систему з точки зору її структури, властивостей і функцій. Для цього використовуються такі категорії, як «система», «елемент», «структура», «функції», «принципи» тощо. Важливе місце в системному підході займає формування і постановка проблем. Від правильності постановки проблеми залежить процес узагальнення, абстрагування, аналізу та ідеалізації, а це в свою чергу впливає на дотримання наукової достовірності, об'єктивності та повноти отриманих результатів.

Природа і сутність системного підходу є дискусійною темою [9, с.21]. У науковій літературі по різному визначається і характеризується даний напрямок дослідження. Його називають «системною методологією» [11], «загальною теорією систем» [2], «системний підхід» або «системний аналіз» [9], «системним методом» чи «методом системності» тощо. Не дивлячись на досить широке визнання і використання даного напрямку пізнавальної діяльності в науковій сфері, він все ж таки залишається молодим у методології вітчизняної науки. Системні дослідження є досить різноманітними, а тому це певним чином утруднює їх уніфікацію і визначення меж дослідження. Це породжує різні підходи у

трактуванні, як самого системного підходу, так і його змісту, визначення елементів та їх внутрішніх зв'язків. Деякі науковці зайняли протилежну позицію, вважаючи, що системний підхід не може займати самостійне місце методології [1, с. 9,15], або є складовою частиною інших методів наукового пізнання, зокрема діалектичного [8, с. 79]. На наш погляд, системний підхід, або системний метод, має широке визнання і застосування в науковій теорії, дозволяє вирішувати широке коло дослідницьких завдань і формувати відповіді в процесі аналізу явищ правового характеру. Системний підхід містить потенціал для подальшого суттєвого розвитку не лише власних положень, а й застосування їх до власне правових явищ і процесів. Як стверджує один з основоположників теорії систем Л. фон Берталанфі, теорія систем створює достатньо серйозну методологічну основу для галузевих наук, здатну вирішувати власні завдання [2, с. 66–78]. Правильне визначення місця і ролі того чи іншого методу методології науки дозволяє правильно його застосувати і в максимальному режимі використовувати його пізнавальні можливості. Будь-яка наукова теорія, концепція, об'єктивно не в змозі охопити повністю правове явище чи деякі його сторони внаслідок їх складності. Але наукове дослідження може здійснюватися стосовно окремих елементів системи, які відділяються з правової реальності. Це дає можливість логічно побудувати уявлення про систему в цілому, а також виявити її елементи та динаміку існування та розвитку. Слід зазначити, що системний підхід може застосовуватися до будь-якого об'єкту дослідження в тому числі і правового характеру. У залежності від мети, яку ставить дослідник, системне уявлення про об'єкт може змінюватися, уточнюватися, доповнюватися, оскільки на це впливає склад елементів системи, характер взаємозв'язків між ними. Прикладом цього слугують наявні в науці цивільного процесуального права погляди на поняття, зміст, структуру предмета цивільного процесуального права як галузі. Для його визначення та виділення особливостей використовують категорію «система», а саме збільшеного для характеристики як сукупності норм цивільного процесуального права, системи цивільних процесуальних відгін, процесуальних дій. Саме системний підхід дає можливість виявити такі властивості права як його цілісність, однорідність і єдність [6, с. 105].

Сам термін «система» має грецьке походження і означає «складання», «посидання», «утворення» - тобто сукупність визначних еле-

ментів між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія [12, с. 626]. Категорія «система» має здебільшого філософський зміст і розглядається як проблема співвідношення частини і цілого. Сам системний підхід отримав досить значне поширення в другій половині 20 століття, результатом чого стала поява великої кількості визначень системи. Не вдаючись в детальний аналіз існуючих визначень системи лише констатуємо, що система – це сукупність взаємозв'язаних елементів, які утворюють певну цілісність, що має власні властивості. Тобто, система це комплекс взаємодіючих компонентів [2, с. 29], сукупність елементів, які знаходяться між собою у взаємозв'язках, утворюючи таким чином визначену єдність. Тобто, система це нова якісна характеристика утворюючих її елементів у порівнянні з безсистемною характеристикою тих самих елементів. Частина системи яка виконує в ній визначену функцію з метою підтримання її функціонування є елементом системи. Відносини між елементами характеризують структуру системи. Універсальність категорій «система», «елемент», «структура», які в сукупності характеризують системний підхід дають можливість їх використання для різних об'єктів пізнання, зокрема і до явищ правового характеру. Аналіз систем дає можливість з'ясувати з яких саме компонентів утворюється система, що вивчається. Системний підхід не повинен зводитись лише до аналізу елементів системи. Межі його застосування призначені вирішувати більш широкі завдання, а саме: 1) розгляд системи як певного цілісного утворення; 2) аналіз елемента (або елементів) системи; 3) визначення характеру зв'язків, взаємодії, складових елементів системи (структурний аналіз); 4) просторово часові особливості існування системи (динаміка функціонування системи та її елементів).

У науці цивільного процесуального права переважно системний підхід використовується для структурного аналізу досліджуваної системи. Іноді процесуалісти називають такий метод системно-структурним, таким чином виділяючи напрямок наукового дослідження який спрямовується не скільки на дослідження самої системи, а на її складові елементи та зв'язки. Структурний аналіз дає також відповіді на рівень складності цієї системи, який залежить від кількості елементів, кількості підсистем, характеру взаємодії та взаємозв'язку елементів та координації підсистем. Повинні враховуватися статичні та динамічні аспекти.

Аналіз системи з огляду на її статичність дозволяє з'ясувати з яких структурних елементів вона утворюється, а взаємодія таких елементів характеризує певну якісну властивість цієї системи. Важливою властивістю системи є її елементний склад. При ньому такий склад елементів повинен бути достатнім для існування системи. Системний підхід в дослідженні самої системи дає можливість виявити структурні елементи і визначити такі їх властивості, які забезпечують цілісність системи в цілому, завдяки характеру взаємозв'язків та взаємодії елементів системи. Це досягається за допомогою структурного аналізу системи.

Динаміка системи характеризується її функціонуванням. Аналіз системи повинен здійснюватися з врахуванням мети її існування, зовнішніх функцій.

У науці цивільного процесуального права в системному методі може використовуватися один з цих підходів, а можуть поєднуватися два одночасно. Для дослідження явищ правового характеру, які зазнавали соціальний вплив чи навпаки впливали на розвиток суспільства в певні історичні періоди, зазначені підходи повинні доповнюватися історичним аналізом. У цьому випадку в дослідженні буде дано відповіді на питання про період виникнення даної системи, етапи її історичного розвитку, зміни, сучасний стан, та які перспективи її подальшого розвитку. Дослідження минулої та теперішньої системи дозволяє сформулювати висновки стосовно її майбутнього розвитку. Хоча остання наукова діяльність повинна містити деяку долю ймовірності, оскільки перспективність та науковість прогностичних висновків можна перевірити лише з часом. У цьому напрямку представниками цивільного процесуального права здійснюється в останні десятиліття дослідження розвитку системи цивільного процесуального законодавства і системи наукових знань щодо окремих їх періодів (етапів) становлення та розвитку, як в цілому, так і окремих інститутів, положень наукових поглядів. На основі таких досліджень формуються власні пропозиції, висновки щодо подальшого реформування цивільного процесуального законодавства, удосконалення практики його застосування судами, узагальнюються накопичені наукові знання з подальшою їх систематизацією, пропонуються власні наукові погляди. Такий системний аналіз дозволяє зорієнтувати науковий пошук на всестороннє врахування зв'язків, відносин, взаємодії компонентів досліджуваного об'єкта, а також об'єкта з умовами існування та

функціонування [5, с. 227]. Розглядаючи будь-який принцип цивільного процесу важко розкрити його правову природу, охарактеризувати його зміст, виділити особливості без розгляду його в аспекті історичного розвитку в системі принципів, розглянувши взаємозв'язок та взаємодію кожного окремого принципу цивільного судочинства з іншими принципами. Так само наукове дослідження окремого взятого доказу в цивільному процесі може здійснюватися шляхом його співвідношення з іншими доказами в системі, для виявлення його особливостей, а також його функціонування в системі, підпорядкованій загальній меті та виконуваними функціями в процесі судочинства. Це дає можливість для системи проявити свої властивості, такі як організованість та цілісність, що в свою чергу впливає при використанні системного підходу в науковому дослідженні отримати обґрунтовані та теоретично доведені результати.

Системний підхід, аналіз, метод дослідження є категоріями гносеологічними, а отже є складовими в арсеналі теорії пізнання [5, с. 228]. Наявна неузгодженість у назві в даному напрямку дослідження не дає можливості правильно зрозуміти його сутність, визначити місце в методології науки. В юридичній літературі найчастіше вживається словосполучення «системний підхід» пояснюючи його сучасною багатоплановістю та можливістю застосування у різних напрямках пізнання: загальнотеоретичному, спеціально-науковому, науково-практичному. Хоча такий поділ, на наш погляд, є дещо умовний і він розкриває різні аспекти досліджуваного явища. Основу системного підходу становить аналіз, але з точки зору визначення організованості системи, її формування та розвитку. Аналіз лише дає можливість виділити основні правила та принципи структури системного підходу. Сам системний підхід включає досить великий категоріальний апарат, правила досліджень. Ефективність використання системного підходу залежить від попереднього дослідження об'єкту і наявних про нього конкретних знань, за допомогою яких можна визначити певну системну цілісність. Системний підхід в науці цивільного процесуального права може використовуватися в різних напрямках наукового дослідження: стосовно цивільного процесуального права, як галузі права, окремих інститутів (цивільне процесуальне право в системі права; система цивільного процесуального законодавства; предмет цивільного процесуального права та його структурний аналіз; система принципів; система форм(джерел) цивільного проце-

суального права; система норм цивільного процесуального права; система цивільних процесуальних відносин тощо); стосовно науки цивільного процесуального права (система науки; система знань; система понятійно-категоріального апарату; система методів пізнання тощо); загально-методологічні та філософські питання цивільного процесуального права як галузі та науки.

Системний підхід найбільш ефективно повинен використовуватися для характеристики цивільного процесуального права як галузі, враховуючи наявність різноманітних сучасних підходів у визначенні його предмета, розкритті особливостей метода галузі, окреслення меж принципів тощо, а також для подальшого реформування цивільного процесуального законодавства з точки зору його законодавчої техніки, її ускладнення, що ставить під сумнів його доступності у розумінні для населення, неоднозначного тлумачення і правозастосування в судовій практиці. У цьому напрямку важливу пізнавальну функцію повинна виконувати наука цивільного процесуального права, досягнення якої повинні ґрунтуватися на системі накопичених знань і таким чином формувати достатньо обґрунтовані пропозиції щодо подальшого удосконалення судочинства в цивільних справах.

Системний підхід є важливим напрямком наукового пізнання. В його основу покладено уявлення про об'єкт як системне утворення. Система – це сукупність взаємопов'язаних елементів, що утворюють цілісність, що має властивості, які поєднують особливості як елементів в цілому, так і особливості, які характеризують систему в цілому.

Частина системи – це елемент, що виконує в ній певну функцію з метою підтримання (забезпечення) її функціонування. Елементи системи наділяють систему такими властивостями як організованість, впорядкованість, органічна єдність тощо. Взаємовідносини між елементами системи характеризують структуру системи.

Системний підхід має свої власні межі застосування. В залежності від поставленої мети він одночасно може використовуватись в поєднанні з іншими методами наукового дослідження. Найбільш тісний зв'язок проявляється з діалектичним, історичним методами.

Системний підхід можна визначити як напрямок наукового дослідження об'єкта, що піддається системному утворенню для визначення яким чином розташовані елементи для розкриття характеру їх зв'язків. Застосування системного

підходу можливе стосовно лише тих об'єктів, які підлягають системній ідентифікації.

У науці цивільного процесуального права системний підхід має свої особливості використання, зумовлених специфікою меж правового регулювання норм цивільного процесуального законодавства.

Список літератури

1. Ахлибинский Б.В., Ассеев В.А., Шорохов И. М. Принцип детерминизма в системных исследованиях. – Л.: Ленинградский университет, 1984. – 134 с.

2. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем: критический обзор / I. von Bertalanffy, General System Theory – A Critikal Review, «General System», vol. VII, 1962, p. 1-20. Перевод Н.С. Юлиной [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://evolbiol.ru/bertalanfi.htm>

3. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода. – М.: Наука, 1973. – 304 с.

4. Богданов А.А. Тектология. Всеобщая организационная наука. В 2-х томах. Т.1. – М.: Экономика, 1989. – 304 с.

5. Керимов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. – 4-е изд. – М.: Изд-во СГУ, 2008. – 521 с.

6. Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной теории. – М.: Юридическая литература, 1991. – 143 с.

7. Сырых В.М. Метод правовой науки (основные элементы, структура). – М.: Юридическая литература, 1980. – 176 с.

8. Каган М.С. Избранные труды. в 7 томах. – Том 1: «Проблемы методологии». – СПб.: Петрополис, 2006. – 356 с.

9. Малешин Д.Я. Методология гражданского процессуального права. – М.: Статут, 2010. – 208 с.

10. Мешкова О.Е. Теория систем в правовых явлениях // Вестник Омского университета. – Вып. 2., 1997. – с. 86-89.

11. Садовский В.Н. Системная концепция А.А. Богданова // Системные исследования: Методологические проблемы. – Вып. 26. – Ежегодник, 1998. – Ч. 1. – Москва., 1999. – с. 7-31.

12. Філософський словник / За ред. академ. В.І. Шинкарука. Друге вид. – К., 1986. – 796с.

Стаття надійшла до редколегії 30 серпня 2011 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" науковим редактором П.С. Пацурківським.

O.V. Getmantsev

The system analyze in the science of civil procedural law

Summary

In the article the issues of the systematic way in the development of objects in the civil procedure science are analyzed and the main characteristic features are defined. The system analyze in the science of civil procedural law.

Key words: system, method, analyze, elements, structure.

A.V. Getmantsev

Системный подход в науке гражданского процессуального права

Аннотация

Рассматриваются вопросы системного подхода в исследовании объектов науки гражданского процессуального права с точки зрения их структурного анализа и выделяются ее общие особенности.

Ключевые слова: система, системный подход, метод, анализ, элементы, структура.